

Huomioita elohiiren ja vaimon vaiheilta

1. Suomalaisen kansanuskon mukaan ihminen koostuu kolmesta eri komponentista. Yksi niistä on ruumis, toinen elinvoima eli henki, ja kolmatta voisi kutsua ihmisen haltijaksi, persoonallisuudeksi eli toiseksi minäksi (alter ego). Sekä henki että ruumis ovat lähinnä fyysisiä, sen sijaan kolmas osanen on enemmän henkistä laatua. Seuraavassa on tarkoituksena lähinnä tarkastella suomalaisten vanhoja käsityksiä *hengestä*, ennen kaikkea sitä, kuinka *elinvoima* on koetettu paikallista a johonkin kohteeseen ja hahmollistaa tajuttavaan muotoon. Samalla koetetaan osoittaa, mistä suomen *vaimo* -sanan nykyinen merkitys saattaa olla peräisin.

Niistä käsityksistä, joita suomalaisilla ja suomalais-ugrilaisilla kansoilla on ollut hengen eli elinvoiman olemuksesta, ovat kirjoittaneet monet maineikkaat tutkijat, mm. Heikki Paasonen (SUSA 26: 4), Uno Harva (viimeksi: Suomalaisen muinaisusko 234—245), Y. H. Toivonen (viimeinen yhteenveto teoksessa Sanat puhuvat 57—93) sekä Ivar Paulson (Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker, Sthm 1958). Varhaisimpia ja samalla tarkkanäköisimpiä kirjoittajia on ollut K. F. Karjalainen, joka teoksessaan Jugralaisten uskonto on ansiokkaasti käsitellyt obinugrialaisten olettamuksia elämästä ja sitä ylläpitävästä voimasta. Mainituista tutkielmista voi yleisesti sanoa, että niissä esityksen lähtökohtana on sana, esim. *henki*, *vaimas*, *löyly*, *elo*. Tältä pohjalta on lähdetty arvailemaan »sielukuvitelmiä jälkiä kielessä».

Yksinomaisesti kielitieteellisen metodin käyttäminen tässä suhteessa ei kuitenkaan ole riittävä. On vaarallista vertailla pelkästään vain etymologisesti toistensa yhteyteen kuuluvien sanojen merkityksiä ja tällöin pysytellä yksinomaan kysymyksessä olevan sanan omassa, enemmän tai vähemmän tunnetussa merkityskentässä, jolloin toiset samaa käsitettä ilmaisevat sanat jäävät huomiotta. Vaikka samaan kantaan perustuvien sukukielten sanojen merkitykset tarjoavatkin viehättäviä tilaisuuksia semantikon typologisille kirjoitelville, niin pelkästään kielitieteellisin keinoin saavutettu tulos, sanan oletettu kantakielinen perusmerkitys, ei sellaisenaan avaa näkymiä suomalais-ugrialaisten »kantauskontoon», vaikka tosin näin näkyy melko yleisesti oletettavan. Varoittavia esimerkkejä siitä, mihin mekaanisesti tutkien voidaan päätyä, voisi luetella pitkälti.

Varsinkin uskonnollisen sanaston ollessa kysymyksessä sanojen merkityksellisen samankaltaisuuden voi usein selittää sekundääriseksi ja uuden laajalle levinneen uskonaallon vaikutuksesta johtuvaksi. Kun sanat edustavat pystysuoraa perinnettä, niin vaakatasoisina liikkuvat kulttuurivirtaukset leikkaavat sanapilarit. Leikkauspisteeksi ja samalla vanhan ja uuden uskon kompromissiksi muodostuu verrattain usein vanhan uskon sana, joka saa uuden sisällön. Tällöin voi sattua niin, että etymologisesti yhteen kuuluvat sanat eri kielissä saavat uudesta uskonaallosta suurin piirtein saman merkityksen, mikä ei enää olekaan kantasanan »alkumerkitys». Kristinuskon ei suinkaan ole ollut ainoa Suomen suvun alueille levinnyt uskonaalto, vaan sitä ovat edeltäneet muut, ilmeisesti tosin heikommat virtaukset.

Voi myös huomauttaa, että edellä mainitut sanat *henki*, *vaimas*, *löyly* ja *elo* liittyvät ensisijaisesti henkeen. Myöhemmin osa niistä on saattanut siirtyä sellaisiin tehtäviin, joissa tavallisesti käytetään sielua merkitseviä sanoja. Tässä ilmeneekin vielä yksi tutkimuksissa esiintyvä puutteellisuus. Useimmitenhan joudutaan käyttämään lähteinä vain sanakirjatietoja, joiden varaan sitten rakennetaan koko tutkielma. Mutta loppujen lopuksihan sanakirjat ilmaisevat vain likimääriä, etenkin kun on puhe henkisen elämän asioista. Niinpä sanamuistiinpanojen tekijät eivät aina ole olleet selvillä siitä, mikä ero sielulla ja hengellä on, vaikka kielen puhujat olisivat tehneetkin eron. Usein kerääjät ovat antaneet jollekin sanalle merkitykseksi 'sielu, henki', koska se liittyy juuri ihmisen henkiseen rakenteeseen, mutta tavallisesti jompikumpi merkityksistä on liikaa. Sanakirjoista virhe on sitten siirtynyt tutkimuksiinkin, joten hakuteoksissa ja yleisesityksissä on runsaasti harhauttavia ja epäkriittilisiä kohtia. On selvää, että tästä ei voi syyttää materiaalin kerääjiä, koska esimerkiksi monet tutkimustenkin kirjoittajat puhuvat sielusta ja hengestä kuin samasta asiasta.

2. Ihmisen elinvoima, henki, on koetettu paikallistaa ruumiin määräkohtaan. Tietenkin on tällöin sijoituskohdaksi saatu muutamia ihmisruumiin keskeisiä osia. Kun elämän selvimmät tunnusmerkit ovat hengittäminen sekä sydämen ja yleensäkin verenkiertoelimestön syke, jotka esiintyvät positiivisina toimintoina elämän aikana mutta jotka kuoleman tapahtuessa pakenevat, on täysin odotuksenmukaista, että tältä pohjalta on saatu viitteitä elinvoimasta ja sen olinpaikasta. Lähinnä tulevat kysymykseen sydän ja valtimot. Myös sellaiset kohteet, joissa elinvoima näyttää pulppuavan tavallista voimakkaampana sykkeenä, esim. lihasten nykimisenä ja hermon värähtelyinä, ovat opastaneet toiminnallaan elinvoiman sijainnin määrittelymiseen. Kolhuille arat, kuolettavat ja herkkähermoiset paikat ovat lisäksi joutuneet elinvoiman tyyssijoiksi.

Elinvoimaa ja elämää lähellä oleva *elo* on kansanperinteessä sijoitettu sen ruu-

miissa tapahtuvan sykkeen yhteyteen, joka tavallisimmin aiheutuu verenkiertoelimistön toiminnasta mutta myös lihas- ja hermonykimisistä. Iitissä ja Jaalassa *elo* on verenkiertoelimistön sykettä, Iitissä lisäksi vielä silmäluomen tahatonta värinää (SS, Aino Oksanen) ja Jaalassa lihasvärinää (SS, P. Rajajärvi). Pielavedellä kalan sydäntä, joka liikkuu perkaamisenkin jälkeen, nimetään eloksi (SS). Tohmajärvellä *elo* on samaten »kalan rinta, se paikka mikä kalaa tapettaessa leikataan» (SS, A. Cederberg). Lemiläinen kalanperkaaja on ottanut kalalta sydämen, »kalan elon»; samalla tavalla eläimenkin sydän hyppää, vaikka on irrotettu, koska »siin on *elo*» (SS, Veikko Ruoppila). — Kaakkois-Suomessa (SS, Vpl. Pyhäjärvi, Rautu, Vuoksenranta, Kivennapa, Savonlinna, Kangasniemi, Sakkola) ihmisen *elo* on lähinnä paikallistettu navan seutuville sydänalaaan; sen on selitetty olevan vatsavaltimo (Iitti, Jaala, Valkeasaari) tai sydän (Juva). Kurkijoella *elo*, *hengenpesä*, *tykkäjä* eli *sytiäinen* on kuulemma ihmisen navan kohdalla sykkivä »ruokakanava» (SS, T. Heinonen). *Elo* voi päästä mainitusta paikasta irralleen, mutta on hieromalla palautettavissa (SS, Vpl. Uusikirkko, Parikkala, Kirvu, Valkjärvi, Koivisto, Kitee, Rautu, Kaukola). Tämän lisäksi *elo* tarkoittaa »hengenpaikkaa» eli ihmisruumiin kohtaa, joka on erikoisen arka kolhaisuille (SS, Kuhmo, Kiihtelysvaara, Perho, Elimäki, Hirvensalmi, Juva, Heinävesi, Parikkala, Lumivaara, Savitaipale ym.). — Astrid Reponen on pannut muistiin Lapinjärveltä, Nurmijärveltä, Urjalasta, Vpl. Pyhäjärveltä ja Vermlannista sanonnat »tulla eloon» ja »kääntyä eloon», millä on tarkoitettu sikiön ensimmäistä liikahdusta kohdussa (SS). Muita tietoja näistä sanonnoista ei ole.

Hyvin huomionarvoisena seikkana voi pitää sitä, että *henki*, joka sekä kuuloarvoltaan että merkityksiltään epäilemättä on primääriyhteydessä hengitystoimintaan, on sijoitettu johonkin ruumiin keskeiseen osastoon, jolla tuskin on mitään tekemistä hengittämisen kanssa. Sanakirjasäätiön kokoelmissa *elon* olinpaikasta on käytetty sellaisia määritelmiä kuin *hengenkohta*, *hengenpaikka*, *hengenpesä*, *hengenarka paikka* jne., jotka tarkoittavat elämän ylläpitämisen kannalta arimpia ihmisruumiin osia, lähinnä sydänalaa, ohimoa ja korvantaustaa. Suomessa *henki* on lisäksi sijoitettu eläimen ruumiin etupuolelle, kuten mm. seuraavasta Pentti Haanpään lauseesta ilmenee: »Ampui (hirven) kuoliaaksi, erehtymättä hengen paikoille osuen, etulapojen kohdalle» (Nyky-suomen sanakirja s.v. *henki*). Lyydissä samoin kuin vatjassa *heng* merkitsee henkeä, sielua ja sydäntä. Viimeksi mainittua ei tarvitse aina käsittää aivan kirjaimellisesti, sillä *heng* merkitsee yhtä hyvin »hengenkohtaa» kuin sydäntäkin. Seuraavassa esimerkkilauseessa Kujola on suomentanut lyydin substantiivin sanalla 'sydän', mutta on syytä verrata tätä lausetta äsken siteerattuun Haanpään kohtaan: *pidaiž ambuda, štobi hältē pätuiž hengē, edpuotē* 'pitäisi ampua [niin], jotta sattuisi sen [karhun] etupuoleen'. Toinen esimerkkilause, jossa *heng* voi olla yhtä hyvin

sydän kuin hengenkohtakin, kuuluu: *heng tikkäu l'ibo tükettäu ründähis* (Lyydiläismurteiden sanakirja s.v. *heng*). Tarkoituksenani ei ole saivarrella merkityksillä, vaan vain osoittaa, kuinka lähellä sellaiset merkitykset kuin sydän ja elinvoiman olinpaikka eli hengenkohta saattavat olla toisiaan. Itse asiassa sydämelle ei ole tarvittu erityistä sanaakaan, on riittänyt, että siitä on käytetty elinvoiman nimitystä, joka puolestaan on saanut lähtönsä ilmapirrasta ja hengittämisestä. Koltan lapissa valtimoa merkitsemässä käytetään sanaparia *jienk-suon*, joka etymologisesti vastaisi sellaista suomen sanaa kuin »henki-suoni» (Harva, SMU 234). Koltan lappalaiset kuvittelevat lisäksi, että *h e n k i* asustaa sydämen tienoilla tai sitten itse sydämessä, kuolanlappalaiset voivat puhua hengestä ja sydäimestä kuin samasta asiasta (Itkonen, Suomen lappalaiset II 349). Suomen *henki* on lainautunut muihinkin kuin itäisiin lappalaismurteisiin. Lännempänä lappalaisalueella tavataan sellaisia merkityksiä kuin 'naisen kohtu' ja 'elämä' (Toivonen, Etymologinen sanakirja s.v. *henki*).

Yksinomaisesti Suomen pohjoismurteissa tunnettu *vaimas* tarkoittaa sitä tahdosta riippumatonta nyintää ja värähtelyä, joka toisinaan esiintyy silmäluomissa ja muuallakin ihmisruumiissa tai tapetun ja nyljetyn eläimen pinnassa. Sanakirjasäätiön kokoelmien mukaan *vaimas* tavataan vain Inarissa, Kittilässä ja Tornionjokilaaksossa molemmin puolin valtakunnan rajaa. Mahdollisesti sitä voi pitää lappalaiskauden muistona; lapissa nimittäin *vaibmo* tarkoittaa sydäntä ja *vaibmosuodna* valtimoa (Harva, Suomalaisten muinaisusko 235, Toivonen, Sanat puhuvat 77—78). Tämän ohella esiintyy Lounais-Suomessa, edelleen Sanakirjasäätiön kokoelmien mukaan, vaimasta merkitsevinä sellaisia toistensa yhteyteen kuuluvia sanoja kuin *vaimanen*, *väimräne*, *vaiipanen*, *vaiipurainen*, *vaiukurainen*, *vaikkunen*, *vaiivurainen*, *vaiivunen*, *vaino*, *vainolainen*, *vainos* sekä laajimmalle levinnyt *vainonen*. Kaikki nämä ovat jonkin varhaisemman *vaima*-vartalon variantteja (Toivonen, SP 90). Lauri Hakulinen oli aikaisemmin yhdistänyt mainitut sanat *vainu*-pesyeeseen viitaten siihen, että esimerkiksi koiran vainutessa sen sieraimet värisevät ja että vaimaksenkin on katsottu tietävän jotakin salassa olevaa, siis vainuavan (Vir. 1936, s. 126—127). Toivosen kanta vaikuttaa lujemmin perustellulta (ks. myös Kalevalaseuran vuosikirja 20—21, s. 272). Lisäksi voidaan huomauttaa, että vainuamistoiminta on aktiivista, kun taas vaimaksen värähtely on tahdotonta. Lukuisat länsisuomalaiset *vaiman* variantit voisi tulkita siten, että sanan lähtömuoto olisi ollut *vaim*-vartaloinen, mutta että sana olisi jälkeinpäin äänteellisesti sekaantunut lähiasuisiin sanoihin, sellaisiin kuin *vainu*, *vaino* ja *vaikku*. Joka tapauksessa on ilmeistä, että Lounais-Suomen ja Peräpohjolan *vaimas*-sanueen merkitykset kuuluvat yhteen ja että sanan äänteellistä lähtöasua harkittaessa on suurempi arvo pantava yhtenäiselle pohjoiselle *vaimas*-muodolle.

On kiintoisaa todeta, että kuten *hengellä* on verenkiertoon, sydämeen ja valtimoon viittaavia merkityksiä, vaikka varhaisempi merkitys liittyykin hengitykseen, niin yhtäläisesti voi olettaa sekundäärisiksi *vaimaksen* valtimoon, sydämeen ja nykimiseen viittaavat merkitykset ja alkuperäisemmiksi taas sellaiset merkitykset kuin 'henki' jne. Virossa *vaim* tunnetaan valtimon nimityksen yhteydessä (Wiedemannin sanakirjassa *käe vaim* 'Puls'), mutta tavallisinkin merkitys on 'henki'. Suomalaisen raamatunkäännöksen »pyhän hengen» vastineena on virossa »püha vaim». Näin ollen viron *vaim* on kristinuskon saapuessa ollut merkitykseltään verrattain lähellä suomen *henki* -sanaa ja kumpikin taas lähellä Raamatun alkuperäistä termiä, koskapa molemmat ovat joutuneet käännöksissä samaan merkitystehtävään. Mordvassa *vaimaksen* etymologinen vastine *ojmé, vajmé* merkitsee lähinnä hengitystä, hengenvetoa, henkeä ja elävää olentoa (Paasonen, Mordw. Chrestomathie 110).

Näin siis *henki, elo* ja *vaimas* liittyvät elinvoimaan, jonka uskotaan sijaitsevan ruumiin elintärkeimmässä paikassa. Sekä *vaimaksen* että hengen kohdalla on havaittavissa, kuinka nämä kuuloarvoltaan ja merkitykseltäänkin hengittämiseen viittaavat sanat ovat hakeutuneet elinvoiman yhteyteen: verenkiertoelimistön sykkeeseen ja näkyvään nykimiseen. Niinpä *henki* ja *vaimas* etymologisine vastineineen saattavat merkitä eri kielissä valtimoa, sydäntä, arkaa ihmisruumiin kohtaa ja nykimispaikkaa mutta myös henkeä ja hengittämistä sekä elävää olentoa. Sydämen ohella näyttää ihmisen keskeisimpiä kohtia olevan *kohtu* sekä pohjoisilla kansoilla myös penis. Miksi kahta viimeksi mainittua on katsottu affektipitoisiksi paikoiksi, siihen on omat syynsä. Kuten ihmisen nimi tuo esille yksilöllisyyden, niin *kohtu* ja penis symbolisoivat sukupuolten välistä ryhmittymää, minkä lisäksi ne edustavat suvun jatkumista. Suurin osa heimon ja ennen kaikkea naisen kokemasta jännityksestä keskittyy juuri kohtuun ja sen suojelemiseen, naisellisuuden ja heimon jatkuvuuden perustan turvaamiseen. Voipa sanoa, että *kohtu* on ollut entisajan suomalaisen heimon käsityksen mukaan »kaikista pyhin», niinpä sitä luonnollisesti on pidetty elon työssijana ja elinvoiman olinpaikkana. Samojedien parissa »pyhä (*haebide*) liha» merkitsee sydämen lisäksi penistä (Lehtisalo, Jurak-samojedisches Wörterbuch s.v. *haebide*). Lapissa taas peniksen nimenä on paikoin sellainen kuin »alasydän» (*vyälli-vai'mu* Itkonen, SUST 87, .s 161), koltanlapissa sydämen ja siittimen yhteisnimenä on *jieg'gáz* 'hengekset' (Itkonen, Suomen lappalaiset II 349).

3. Paitsi elinvoiman paikallistamiseen on pyritty myös sen hahmollistamiseen. *Hengen* havainnollistamisessa hengen oma luonne on määrännyt esitettävän osan, sillä *henki* on yleisesti käsitetty voimakkaaksi ilmapirraksi, joka todetaan parhaiten kuolemantapausten yhteydessä. Varsin tavallisia ovat sellaiset kuolemasta käytetyt kiertoilmaukset kuin hengen lähteminen, hengen

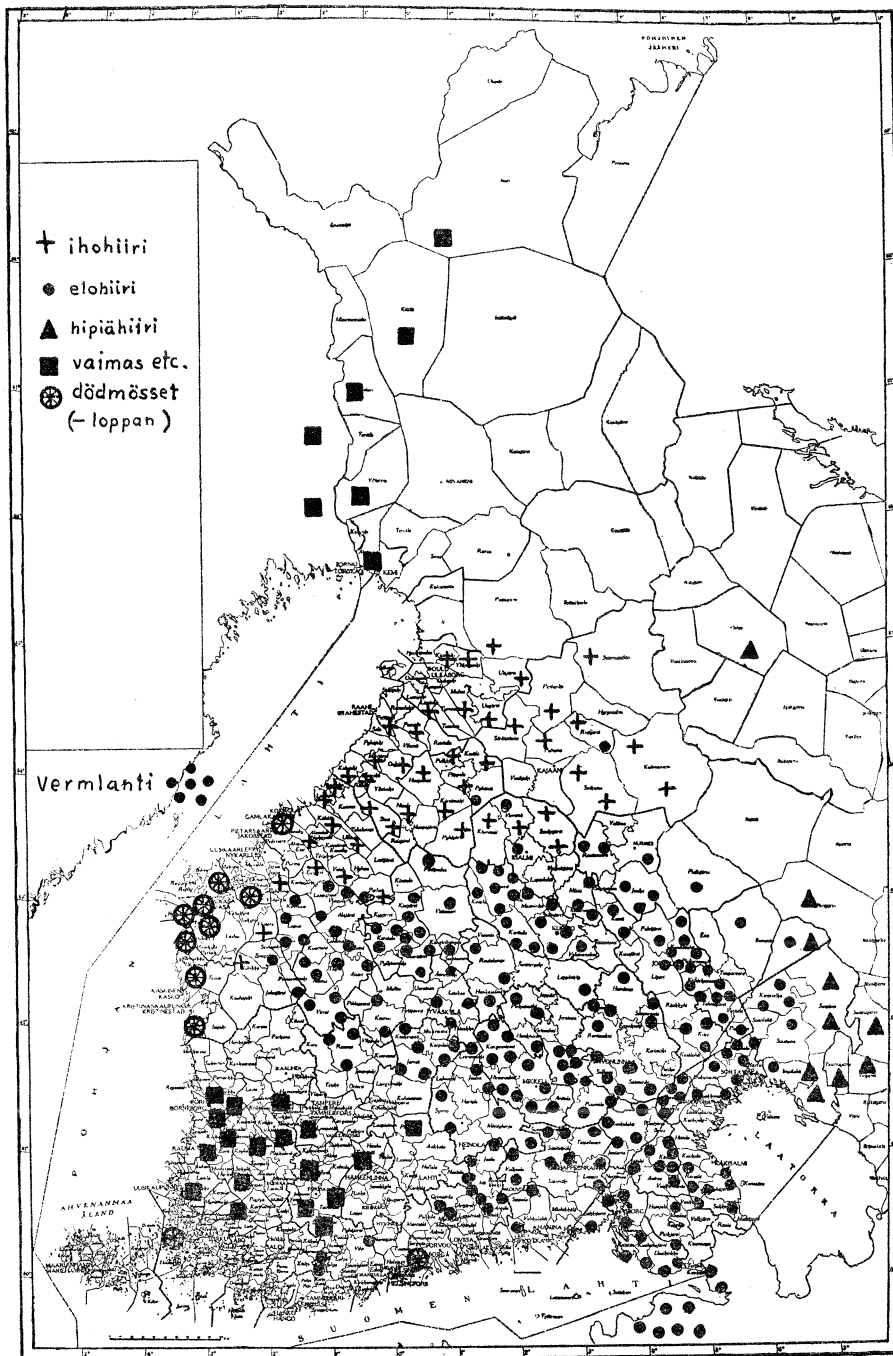
poistuminen, hengen pakeneminen ja hengen kankaalle meneminen. Kuolevan henki kulkee raskaasti ja koristen. Henkiin palaamiset ja henkiin virkoamiset ovat sen sijaan lähinnä kotoisin Raamatun ihmeteosta, niillä tarkoitetaan kahden jo eronneen, ihmistä muodostaneen komponentin yllätyksellistä uudelleen yhtymistä.

Näiden elinvoimahengen-ilmavirran liikuntojen yhteyteen kuuluu osa niistä toimenpiteistä, joihin aikoinaan ryhdyttiin kuolemaa odoteltaessa. Suomessa on ollut tapana *h e n g e n l ä h d ö n* aikoihin avata ovi, ikkuna, savupirtin räppänä, uunin pellit, mikä niistä kulloinkin sattui olemaan lähinnä kuolinnurkkaa. Näin sanottiin menetellyn, jotta henki tai, kuten väliin on sanottu, sielu pääsisi kevyesti irtautumaan ruumiista. Tärkeintä on, että hengellä on aukko; jos sitä ei ole etukäteen tehty, henki puhkaisee sen omalla voimallaan. Joskus kuolleen henki on hahmollistettu pyörretuulen muotoon.

Hengen hahmo on siis ilmavirta. Samaan tapaan *löyly* lienee merkinnyt sekä henkeä että höyryä. *Löylyn* vastineethan syrjäänissä, votjakissa ja ugrilaisessa kieliryhmässä merkitsevät lähinnä ihmisen henkeä.

Sen sijaan vaimasta tai eloa ei voi yhdistää ilmavirtaan, koska niiden toiminta viittaa muulle taholle, ihmisessä tapahtuvaan sykkeeseen. Laajalla alueella Suomessa tunnetaan tässä merkityksessä *elohiiri*, jota Y. H. Toivonen on tutkimuksissaan kuvannut. Tässä värinän aiheuttaja, elinvoima, on selitetty ihmisruumiissa oleilevaksi hiireksi. Toivonen viittaa elohiiren yhteydessä siihen laajaan perinteeseen, jonka mukaan lihaket ja kouristukset sekä idässä että lännessä on yhdistetty hiireen. Hän menee todistelussaan jopa niin pitkälle, että väittää suomen elohiirtä käännöslainaksi ruotsin sanasta *livmus* (viimeksi Etymologisessa sanakirjassa *elohiiren* kohdalla). Näin ei asian välttämättä tarvitse olla. On nimittäin huomattava, että elohiiri Suomessa esiintyy vain itäisillä murrealueilla, kun taas lähempänä Ruotsia on *vainonen*, *värviäinen* ja *ihohiiri* (ks. karttaa s. 141). Sitä paitsi suomenruotsalaisessa kansanperinteessä ei tunneta termiä *livmus*, vaan sen sijalla esiintyy *dödmösset*, *dödsloppan* (Finlands svenska folkdiktning VII: 3, s. 523—4), vaikka Toivosen esittämän mukaan tietenkin odottaisi päinvastaista. — Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Savossa ja Pohjois-Pohjanmaalla on *ihohiiri*, karjala-aunuksessa *hibjuhiiri*. Pora-järvellä puhutaan Harvan muistiinpanojen mukaan *sydänhiirestä* (Harva, SMU 237). Nämä sanonnat voi yhdistää yhtä hyvin ja paremminkin itäisiin käsityksiin. Muun muassa syrjäänit uskovat pahan noidan voivan aiheuttaa *seva*-nimisen hermojännityksen, mikä tuntuu ihmisessä ikäänkuin pienen hiiren liikkeiltä ihon alla (Toivonen, Kalevalaseuran vuosikirja 20—21, s. 268—269).

Hiiren ohella on muidenkin pikkueläinten nimityksiä käytetty elinvoimaa hahmollistettaessa. Vatjassa tavataan *elotiiro* (*tiiro*, *nakkatiiro* 'lepakko', *leppätiiro* 'leppäpörkkö'; Ariste, Virittäjä 1932, s. 60; Mustonen, Virittäjä I, s. 184, Kettu-

nen—Posti, Näytteitä vatjan kielestä s. 68), virossa on mn. *elulutikas*, *verelutikas* ja *ihulindu* (Loorits, ERU 53—54), Pudasjärvellä on puhuttu *ihotäistä* (Hako, Kansanomainen lääkintätietous s. 27).

Samalla lailla kuin henki on oletettu hiireksi, sielu puolestaan on konkreti-soitu perhoseksi tai pikkulinnuksi. On kuitenkin huomattava, että nämä pikku-eläinuskomukset eivät aina ole niin vakavaa uskoa kuin saattaisi olettaa. Niihin sisältyy paljon tarinastoa, kertovaa kulkuaineistoa, joka ei aina ole päässyt juurtumaan kylliksi syvälle paikalliseen perinteeseen, vaan on jäänyt johonkin puolimaille edustamaan puolivakavaa ainesta. Elohiiri on ollut lähinnä selittävää laatua, se on helposti vastannut tehtyyn kysymykseen. Sen sijaan vaimas, elo ja henki ovat olleet todellisen uskon kohteita.

4. Henki on myös havainnollistanut kantajansa, ja siitä *henki* onkin joutunut tarkoittamaan ihmistä ja nimenomaan elävää ihmistä, vaikka nykyisin oppi-tekoinen *henkilö* onkin tavallisempi nimitys. *Elo* -pesye esiintyy ihmisen nimitysten yhteydessä mm. sellaisissa sanoissa kuin *eläjä* ja *elokaz*. Kun nyt *vaimo* tarkoittaa henkilöä ei ainoastaan itämerensuomalaisissa kielissä vaan myös mordvassa, niin miksei sen kohdalla tapahtunutta merkityksen kehitystä voisi verrata sekä hengen että elon merkityksiin?

On joltisenkin tavallista, että ihmistä edustamaan otetaan jokin ihmisen määräosanen, jota sitten käytetään varsinkin jonkin ihmisryhmän lukumäärää laskettaessa. Keskiajalta tunnetaan ihmistä tarkoittava verotermi *nokka* (ruots. *näbb*). Vastaavantapaisen veron nimeksi tuli myöhemmin *pääraha* tai *henkiraha*; *pää* ja *henki* ovatkin yleisesti käytettyjä ihmisen »kappalemittoja». Venäläisen maaorjan tavallinen nimitys oli *duša*, virossa taas moision työntekijä ja yleensä raskaan työn tekijä oli *vaim*.¹

Tämän perusteella tuntuisi luonnolliselta, että suomen *vaimo* sanan merkitys 'aviopuoliso' johtuisi pikemminkin yllä mainituista yhteyksistä kuin siitä, että mies olisi käyttänyt puolisostaan hellittelynimeä 'sydän'. Toivosen mukaan nimittäin 'vaimo' -merkityksen alku olisi haettavissa lp. *vaibma* -sanan merkityksestä 'sydän' (Toivonen, Sanat puhuvat 78—79). — Ensiksikään ei ole lappia lukuunottamatta ainoatakaan tietoa siitä, että *vaima* merkitsisi sydäntä, minkä lisäksi lapin 'sydän' -merkitys on ilmeisesti sekundäärinen ja kehittynyt elinvoiman olinpaikan pohjalta, *vaibma* on täysin paralleelinen suomen *hengelle* merkitystensä puolesta. Ei liioin ole voitu osoittaa, että *vaimo*

¹ Kun ilmauksia *pää*, *henki*, *sielu*, *olija*, *nokka*, *naama* ja *vaima* (*vaim*, *vajme*) käytetään elävien ihmisten »kappalemittana», niin kuolleiden lukumäärää laskettaessa sen sijaan käytetään termiä *ruumis*. Tähän onkin selvä perusteensa. Käsite 'ihminen' häviää hengen paetessa, jää jäljelle vain ruumis ja erilleen poistunut henki. Näistä viimeksi mainittu on otettu kuvaamaan eläviä olioita, sen sijaan 'ruumis' jää vainajan konkreettiseksi tunnusmerkiksi, se on eloton kappale ja kuolijan selvin tunnusmerkki. Tällä tavalla *ruumis* on saanut osalleen kuoleman vivahdetta, minkä vuoksi meillä viime aikoina on koetettu saada kielenkäyttöön kaksi uutta sanaa, nimittäin *kalmo* kuvaamaan kuollutta ja *keho* elävää ruumista.

-sanaa olisi käytetty hellittelynimenä; se on aina totinen naidun naisen, siis miehen hallintaan asetetun naisen nimitys. On lisäksi vaikea edellyttää, että jostakin hellittelynimestä olisi kehittynyt aviopuolison yleisnimi (esim. ruotsin *käring* on Elof Hellquistin etymologisen sanakirjan mukaan yhteydessä *karl* sanaan). Toivonen luettelee kyllä naisesta käytettyjä hempeitä nimityksiä, joissa yhtenä osana on *sydän*, mutta ne ovat jatkuvasti lempinimiä, eivät muuta. Huomattakoon vielä, että R. E. Nirvin tutkimusten mukaan aviopuolisot karttavat käyttämästä toisistaan hellittelynimiä, joten lempinimillä on verrattain heikot mahdollisuudet juurtua normaaliin kielenkäyttöön. Lappi on, kuten sanottu, ainoa kieli, jossa *vaimo* on saanut sydämen merkityksen, mutta lappisapa tällä sanalla ei olekaan vaimon merkitystä. Jos taas peniksen nimitys lappissa on ollut *vyölli-vai'mu*, niin tuskinpa vaimolle on annettu siihen viittavaa nimitystä. Onkin aiheellista hakea *vaimo*-sanan 'aviopuoliso' -merkityksen alkua muualta.

Todennäköisintä on, että *vaimo* naisen nimitykseksi tullessaan oli jonkinlainen ammatinimi, samanlainen kuin nykyään *perheenemäntä*. Vaimo oli miehelään tullessaan kotivaimo, kuten nykyään kotiapulaisia sanotaan leikkilisesti kotihengiksi ja kotiorjiksi. Aviopuoliso oli siis työntekijä, ja työntekijän nimitystä sopi hänestä käyttää, se oli tarpeeksi neutraali ja tunteeton muidenkin kuultavaksi. Työntekijällä, orjalla ja vaimolla on todella keskinäistä yhteyttä. Niinpä mordvassa naiseen naisen nimitys on *ure*, joka on yhteydessä orjaa merkitsevään *ur'a* -sanaan (Setälä, SUSA 17:4 28). Virossa taas moision työntekijän, orjan, nimityksenä oli *vaim*.

ASKO VILKUNA

Observations à propos des mots *elohiiri* et *vaimo*

La force vitale, la vie de l'homme a souvent fait l'objet de tentatives de localisation, et, dans ces cas, on l'a située dans quelques-unes des parties centrales du corps humain. Comme les signes de vie les plus manifestes sont la respiration ainsi que les pulsations du cœur et du système circulatoire sanguin en général, c'est en partant de ceux-ci que l'on a déterminé le site de la force vitale. En premier lieu, on rencontre alors le cœur et les artères ainsi que les autres organes qui battent, comme les muscles qui se contractent ou les nerfs qui tressaillent. De même que l'activité respiratoire, les endroits facilement irritables et exposés aux chocs du corps humain ont été considérés comme le siège de la force vitale. *Henki* 'vie',

qui, à l'origine, s'est rattaché à une fonction respiratoire, peut signifier, dans les dialectes, le cœur, la tempe, ou la partie de la poitrine située sous le cœur. Son correspondant lapon désigne la vie, la matrice (et l'artère). De son côté, le finnois *vaimas* signifie 'tressaillement (dans l'œil et sur la peau d'un animal fraîchement tué)', l'est. *vaim* entre autres 'vie, artère', le lap. *vaibma* 'cœur (artère)' et le mordvien *ojme* 'respiration, souffle, vie, être vivant'. Ces mots (de même que *elo*) désignent en premier lieu l'endroit du corps où l'on croit que la force vitale a son siège. C'est en partant de ce point de vue que l'on peut comprendre comment des mots étymologiquement apparentés peuvent désigner des parties différentes du

corps etc. dans les différentes langues. — En outre, on a donné une apparence visible à la force vitale. On s'est représenté la vie, *henki*, comme un fort courant d'air, de même que *löyly* (litt. 'vapeur du bain à vapeur'), dont les formes correspondantes dans les langues apparentées au finnois, mais éloignées de celui-ci, ont surtout la signification 'vie humaine'. Une autre forme apparente de la force vitale a été *elohiiri* (litt. souris de la vie, cf. ci-dessus *elo*). Ce mot se rattache aux croyances connues aussi bien de l'Europe occidentale qu'orientale, selon lesquelles les tressaillements involontaires du corps humain sont causés par une petite souris. Comme on peut s'en convaincre déjà par la carte ci-jointe, cette croyance a pénétré en Finlande de l'est. Il y a lieu de noter que ces croyances relatives à une souris n'ont jamais été prises bien au sérieux en Finlande. Le mot *elohiiri* a eu en premier lieu un caractère explicatif, il n'a servi qu'à donner la réponse à la question relative à la cause des tressaillements.

Lorsque l'on parle des hommes comme d'une seule masse, on emploie souvent, comme unité de calcul de la quantité, les mots désignant la vie, ceci surtout lorsqu'il s'agit d'esclaves. Pris ainsi, il semble que la

signification 'épouse' du mot finnois *vaimo* viendrait de ce que l'époux a employé, en parlant de sa femme, le même mot que lorsqu'il s'agissait de la main-d'œuvre, le mot *vaimo* étant d'un caractère assez neutre pour pouvoir être entendu aussi par les tiers. Les mots désignant les travailleurs, l'épouse et les esclaves ont en effet des rapports entre eux (est. *vaim* entre autres 'travailleur, esclave', mordvien *ure* 'épouse', *ufa* 'esclave'.) On a bien pensé aussi à la possibilité que l'on aurait obtenu la signification 'épouse' en passant par la signification 'cœur', le stage intermédiaire étant alors un nom d'affection appliqué à la femme. Il y a lieu d'objecter à cette théorie que, d'après ce que nous savons des appellations employées par les époux entre eux, un nom d'affection ne peut devenir un nom commun, car on évite d'employer des termes hypochoristiques en présence de tiers. En outre, on n'a aucune attestation d'un emploi de *vaimo* comme terme d'affection. En outre, ce n'est que le mot lapon *vaibma* qui possède la signification 'cœur', mais cette signification est secondaire. Il y a lieu de noter en outre que ce mot lapon n'a pas la signification 'épouse'!

ASKO VILKUNA